

УДК 930.25:725+728:908(438)

Тереза Мареш

ПРИВАТНІ ТА ГРОМАДСЬКІ ЗОНИ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ НА ПРИКЛАДІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО М. ТОРУНЬ

Teresa Maresz

PRIVATE AND PUBLIC ZONES IN THE URBAN SPACE ON THE EXAMPLE OF THE MEDIEVAL CITY OF TORUŃ

Місто – це люди, люди складають місто. Місто – це простір, де живуть, працюють і діють його мешканці. Предметом статті є міський простір. Проаналізовано три простори: топографічне розташування міста та наслідки, що випливають із цього, урбаністичний план міста та особистий простір: будинки, кам'яниці, де проживають городяни. Ці питання обговорювалися на прикладі міста в Польщі – середньовічного Торуня, зокрема Старого Торуня та Нового Торуня.

Ключові слова: середньовічне місто, Торунь, громадська зона, публічний простір, приватна зона, міський план, міщанська кам'яниця, міська площа, планування вулиць.

The city is people, people make up the city. The city is a space where its inhabitants live, work and function. The subject of the article is the city space. Three spaces have been analyzed: the topographic location of the city and the resulting consequences, the urban layout of the city and personal space – tenement houses, where the townspeople live. These issues were discussed on the example of a city in Poland – medieval Toruń, or rather a double city: Old Toruń and New Toruń.

Keywords: medieval town, Torun, urban space, public space, private space, urban layout, bourgeois tenement house, town square, street layout.

Простір

МІСТО для істориків це *civitas* – місто це люди (або, якщо бути точним, люди це місто). Місто було (іноді досі є) скупченням, населеним соціальними групами – історики вивчають соціотопографію, господарську діяльність та майнове становище окремих осіб та представників соціальної групи. Місто це ПРОСТІР, в якому живуть люди [16, с. 189]. Саме таке розуміння міста буде розглянуто в цій статті. Ми зосередимо увагу на розташуванні (топографії), а також на містобудівному плануванні (міських стін, розташування площ, мережі вулиць, будинків), третій тип простору, про який йдеться, – це приміщення всередині будинків. Тож, у статті будуть обговорені три виміри простору: 1) розташування міста, 2) урбаністичне планування міста та 3) розташування сім'ї в межах згаданого міста.

Розташування міста

Для розгляду означеної проблематики обрано місто Торунь. Торунь – одне з найстаріших

міст Польщі. У середні віки особливості його розташування зробили Торунь сприятливим для розвитку річкового транспорту. Через місто пролягав річковий маршрут із півдня Польщі на північ – у Гданськ.

Середньовічні міста, як правило, виникали на основі поселень, розташованих в місцях, що забезпечували достатній рівень захисту населення. Таким чином, до уваги бралася місцевість, а також наявність торгових шляхів – на суходолі чи на воді – поблизу або безпосередньо по річці. Так було у випадку Торуні. Він розташовувався на р. Вісла.

Торунь із IX по XIII ст. – це слов'янська фортеця, оточена дерев'яними та земляними валами, що охороняла переправу через р. Віслу. У XII ст. місто Торунь увійшло до складу Польського Мазовецького князівства. 100 років пізніше (близько 1228 р.) Торунь був зайнятий тевтонськими лицарями [10, с. 14–15]. Саме вони 1233 р. надали Торуні міські права [25, с. 15–22, 25–43]. Початковим місцем була ділянка правого берега

Рис. 1. План Торуні за Матеушу Меріану 1641 г.

р. Вісли, за дві милі вниз за течією від острова Лиска, що перекривається з територією нинішнього Старого Міста Торунь. На жаль, незважаючи на археологічні дослідження, жодних слідів первісного поселення виявлено не було.

Спочатку було засновано Старий Торунь – у 1233 р. Нова територія міста визначається оновленим хелмненським привілеєм 1251 р., який був виданий замість старого, знищеного пожежею. Через кілька десятків років, 1264 р., права міста отримало друге поселення — Нове Місто, що примикало до Старого Міста зі сходу. Правило ордену не дозволяло тевтонським лицарям жити в місті, тому між обома містами розташовувався Тевтонський замок. Так було до початку Тринадцятирічної війни. Тевтонський замок 1454 р. був знесений (його руїни досі доступні туристам). У 1454 р. обидва міста були з'єднані, але оборонні стіни, що їх розділяли, збереглися.

Немає жодних планів, ні джерел розташування цих двох міст. Найстаріша карта, що доступна нині, датована 1641 р. (рис. 1).

Другий простір – урбаністичне планування міста

Старе Місто Торунь розташоване на незаоплоюваній території. Від річки його відокремлювала широка пристань. Головна магістраль, що йшла з півночі на південь, вела до порту та переправи. Вона проходила вул. Хелмінської, східним фасадом ринкової площі, а також вул. Куряча та Жегларська. У середні віки лише частину вулиці, що йде від Жегларської брами до костелу Святого Іоанна, називали Жегларською, а північну її частину (від храму до ринкової площі) – Курячою вулицею. Найбагатші патриції будували свої будинки поруч із цією вулицею та з ринковою площею [17, с. 23–40]. Це було продиктовано перевагами близькості торгового шляху, що проходив тут. У центрі міста стояла ратуша. На ратушній площі вирувало суспільне та культурне життя, а іноді й важливі політичні події. Купецькі будинки можна знайти і в інших частинах міста, зокрема на вул. Широкая, також відомій як Віслана, що веде від ринкової площі на схід. Західна частина вул. Рабянської (тут були численні комори) та вул. Пжимурної (сьогодні вул. Підмурна, особливо між Шерокими воротами та

Віслою) мали господарський характер. На перетині трьох вулиць: Пекарі, Св. Духа та Рабянська – були пивоварні та солодовні. Інше таке місце, де можна знайти сліди кількох багатоквартирних будинків разом із господарськими спорудами – вул. Францисканська [15, с. 12].

Новомістська площа з ратушею та парафіяльним костелом поруч, як і інша типова ринкова площа, хоча не була еквівалентом Староміської площі, але, безперечно, була місцевим центром [23, с. 221]. Будинки в Новому Місті були набагато скромнішими, ніж у Старому Місті. Це пояснюється економічними та соціальними відмінностями між жителями обох названих частин. Не було також будівель, які обслуговували потреби багатих купців. Найбільш численними були одно- та двоповерхові будинки ремісників. Їх можна було знайти на головному маршруті зі сходу на захід, що веде через Новоміський ринок. Як і Старому Місті, прибуткові будинки найбагатших городян, у цьому випадку ремісників, були зосереджені на ринковій площі і прилеглих до неї вулицях: на вул. Св. Катажини та на вул. Королеви Ядвіги [15, с. 13]. Оскільки статус Нового Міста Торунь нижчий, ніж у пруських «великих міст», увагу привертає його планування, вписування у важливі торгові шляхи (що вважається чудовою ідеєю для обмірника) та зміщення ринкової площі від центру до периферії замку [3, с. 33]. Тому місце для будівництва храму було закладено нетипово, оскільки знаходилося в основному на околиці міста, що формується, у його північно-східному кутку, а споруджена на ньому церква була добре виставлена з боку основних шляхів, що ведуть до міста: з Пруссії та з м. Добжинь.

Часто в обох містах Торуні на одній вулиці мешкали майстри певної спеціальності. Наприклад, на вул. Шевській збиралися шевці, на Пекарах (південна ділянка сьогоднішньої вул. Пекари) – пекарі, на вул. Щитна – священнослужителі. Велика кількість ремісників жила також на вул. Козина (середня частина сьогоднішньої вул. Пекари) та на південному фасаді Св. Анни

(нині вул. Коперника). Більшість майстрів займалися виробництвом сукна, шкіряною та кушнірською справою. Вони теж оселилися поряд. Суконні ряди знаходилися у північно-східній частині міста (сьогодні вул. Сукенніча). Шкірники займали всю західну сторону вул. Великих Гарбарів та Малих Гарбарів. Задня частина володінь гарбарів виходила на струмок Струга Торуньська, з якої брали воду для дублення шкіри. У книгах присяжних згадуються лавки, які називають халупами, розташовані біля воріт і вздовж оборонних стін, з боку Нового Міста. Вони були заселені власниками прилавків, які займалися роздрібним продажем предметів першої необхідності. Торгові ряди також оточували ратушу та були розкидані окремо по всіх вулицях обох міст.

Розташування та вартість середнього таунхауса

Орендні ставки, розраховані за Вількерзем¹, були серйозною екзистенційною проблемою для жителів Торуні з рубежу XIII–XIV ст. Розмір плати залежав від ширини ділянки («flecke», «raum»²), фасад багатоквартирного будинку якого виходив до вулиці. Ділянка вимірювалася за допомогою модуля³ розміром 4 хелмнських стрижнів⁴. Ширина ділянки свідчить про багатство власника багатоквартирного будинку, того, хто його збудував. Чим бідніший мешканець, тим меншу ділянку купував. Найменші – завширшки 1 стрижень, переважно розташовані на вул. Козина (нині середня частина вул. Пекари), на південній стороні вул. Св. Анни (нині вул. Коперника) та на вул. Широкая. Ймовірно, це були ремісничі ділянки. Деякі ремісники та дрібні торговці володіли дещо більшою ділянкою, шириною вже 1,5 стрижня. Весь комплекс таких прибуткових будинків знаходиться на вул. Мостовій. Найбагатші купці володіли ділянками землі шириною 3 стрижні на вул. Жегларській та Мостовій. Ймовірно, вони були створені шляхом поєднання двох 1,5-барних графіків. У Торуні переважали таунхауси шириною 2 стрижні. Це була

¹ Вількерз – ухвала (або сукупність таких постанов) міської ради в колишній Польщі, у містах, заснованих за німецьким законодавством.

² При відтворенні термінів у тексті було збережено форму написання, знайдену в оригінальних середньовічних документах, написаних середньовіжнонімецькою мовою (нім.: *Mittelhochdeutsch*). Це історична форма німецької мови.

³ Модуль – в архітектурі одиниця виміру, що відповідає розміру певного архітектурного елемента, що використовується визначення пропорцій інших архітектурних елементів.

⁴ 1 хелмнський стрижень (*Alt culmische rute*) = 4,325 м.

середня ширина купецьких прибуткових будинків (наприклад, на вул. Широкая, на Старомейському ринку та на вул. Жегларській). Прибуткові будинки такої ширини належали і ремісникам, наприклад, пекарям на вул. Пекарі (південна ділянка).

Фактично, у XIV ст. в Старому Торуні переважали цегляні будинки («steinhus»). Це було результатом виконання наказу міської ради. Протягом усього середньовіччя було заборонено будівництво дерев'яних будинків. Цегляні багатоквартирні будинки збереглися на вул. Жегларській, Лазенній, Хелмінській, Мостовій, Св. Духу, Коперника та на Ринковій площі. Однак у Торуні не завжди дотримувалися будівельних норм. Дерев'яні споруди зводилися особливо на вулицях, віддалених від центру міста. Адже саме тут проживала набагато бідніша міська громада, і зведення цегляного прибуткового будинку вимагало значних фінансових витрат. Однак правило полягало в тому, що протипожежні стіни завжди повинні бути зроблені з цегли. Деревина як будівельний матеріал головним чином використовувалася для зведення стель і сходів. Також господарські цегляні споруди («abesekte») були рідкістю.

Прибуткові будинки, незалежно від матеріалу, з якого вони були збудовані, крім забезпечення їх власників дахом над головою, використовувались для вкладення капіталу. Згодом заможні містяни, щоб убезпечити своє майно, стали вилучати готівку з обігу та вкладати її у пащні або різноманітні споруди: декоративні прибуткові будинки, господарські будівлі, каплиці [4, с. 37]. Оскільки житлові будинки мали велику матеріальну цінність, вони найчастіше згадувалися в заповітах і пожертвуваннях як найбільш цінне майно. Ось чому багато багатоквартирних будинків належали одній сім'ї протягом кількох поколінь. Батьки передавали його своїм дітям повністю чи поділяли на частини [12, №: 409, 554, 1156, 1233, 1305, 1627, 1628, 1648, 1773, 2028, 2048, 2055, 2255; 14, №: 28, 64, 72, 108, 181, 214, 324, 377, 496, 598, 660, 675, 940, 964, 1000, 1221, 1267, 1500, 1530, 1761, 1777, 1789, 1811]. У заповітах були дуже точні описи частини багатоквартирного будинку, що закріплена за спадкоємцем, із використанням фрази «від колоди до колоди».

Багатоквартирні будинки, господарські споруди і навіть халупи теж продавалися [12, №: 169, 1228, 2117, 2123, 2229, 2246; 14, №: 62, 377,

453, 610, 960, 996, 1055, 1256, 1451, 1809]. Крім житлових приміщень, у комерційних договорах часто згадувалися ремісничі майстерні, пивоварні («etczewan», «bruehewse») та солодовні («melczhwse») [12, №: 1228, 2117, 2123, 2229, 2246; 14, №: 73, 135, 181, 309, 368, 394, 512, 587, 598, 903, 1027, 1267, 1364, 1465, 1536, 1774, 1895, 1901]. Середня ціна доходного будинку заможних міщан становила 150 штрафів. Такою була вартість, наприклад, майна судді Миколи Коперника (батька Миколи). Були й дорожчі багатоквартирні будинки – вартість придбання житлового будинку на ринку оцінювалася у 250 штрафів [12, № 366]. Вартість дешевших доходних будинків у межах 65 штрафів [12, № 32246]. Для порівняння – за 1 штраф можна було купити, наприклад: 80 курок або 10 баранів, або 6 бочок оселедця, або 2 од. рогатої худоби [5, с. 187–210].

До сьогодні залишилися лише цегляні споруди. У Торуні, порівняно з іншими польськими містами, збереглося багато будинків, датованих XIV – XV ст. (більша кількість лише в Кракові). За моїми підрахунками, у Старому Місті збереглося 20 середньовічних міщанських будинків, а в Новому Місті – лише 4. Ймовірно, це пов'язано з тим, що в Старому Місті жили більш заможні купці і ремісники. Будували здебільшого лише цегляні будинки. З іншого боку, у Новому Місті перші житлові споруди зводилися лише з дерева. Цегляні прибуткові будинки з'явилися в середині XIV ст., але й тоді вони не були поширені. Будівлі тут були набагато скромнішими, ніж у Старому Місті. Вищезгадані чотири готичні багатоквартирні будинки, що збереглися в Новому Місті, розкидані по різних локаціях: на Новомістській площі, вул. Сукенніча, вул. Малих Гарбарів та Великих Гарбарів. У Старому Місті Торунь ми помічаємо більш систематичне розташування багатоквартирних будинків, що збереглися. Значна їх частина розташована в південній частині міста, тобто на вул. Коперника, Рабянська, Жегларська, Лазенна та Мостова. Решту можна побачити на Староміській площі та дві на вул. Щитна та Францисканська.

Зовнішній вигляд торунського міщанського прибуткового будинку

У середньовічному м. Торунь була велика різноманітність будинків: від лавок та комор до муніципальних будівель. Просторове розташування цих об'єктів залежало від функції, які вони виконували. Отже, спробуємо реконструювати

зовнішній вигляд середньостатистичного прибуткового будинку. З технічних причин у статті йдеться лише про купецькі та ремісничі прибуткові будинки, без розгляду житлових приміщень нижчих соціальних верств. При обговоренні зовнішнього вигляду середньовічного прибуткового будинку варто зупинитися на тих, що залишилися до наших часів у найменш зміненому вигляді.

Середній прибутковий будинок у Торуні характеризувався тим, що був двосхилий, двопрогоновий, без проходу і часто з бічним флігелем [8, с. 80]. Стіни будівель як цегляних, так і дерев'яних, були пофарбовані чи оштукатурені [1, с. 153–157]. Штукатурка або фарба захищали будинок від негоди та руйнівної дії диму. Найпоширенішим способом декорування було фарбування стіни певним кольором. На цьому тлі малювалися сітки швів, які не завжди відповідали фактичному розташуванню цегли. Стіни зазвичай були кармінно-червоного кольору, а сітка білого або чорного кольору. Нанесений чорний колір контрастно підкреслював білі гліфи вікон. Іноді зовнішні стіни прибуткових будинків прикрашали розписом на штукатурці з різноманітними композиціями червоного, білого або чорного кольору. У цьому типі оздоблення розташування троянд було часто повторюваним мотивом⁵ та клуби⁶, пофарбовані аркою над віконними рамами. Такий зразок оздоблення можна побачити у прибутковому будинку на вул. Коперника, 15 (рис. 2).

Необроблені стіни залишали лише у виняткових випадках, коли вони були зроблені з особливо цінного матеріалу або коли використовувалося дуже декоративне розміщення цегли. Однотонний, іржаво-червоний колір іноді урізноманітнювали геометричними візерунками, влаштованими з використанням різнокольорових глазурованих цеглин. Такі прикраси можна побачити і сьогодні в багатоквартирному будинку на вул. Жегларській, 5/6 (рис. 3).

Вулиця гармоніювала з виглядом прибуткового будинку. У другій половині XV ст. Торунь був одним із небагатьох міст Польщі, де тротуари були на всій території, обмеженій міськими

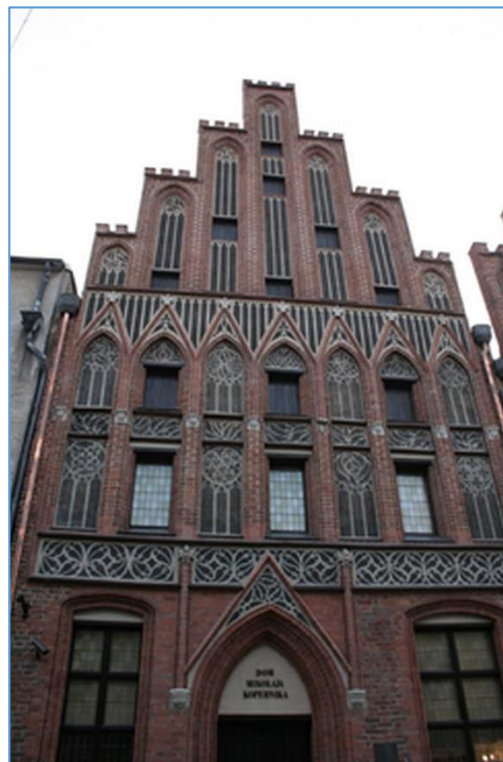

Рис. 2. Композиції із роз та трюків будинку на вул. Коперника, 15

мурами. Це сталося в результаті цікавої акції: кожен городянин був зобов'язаний вимостити вулицю поруч зі своїм будинком, а місто подбало про те, щоб прокласти середню частину дороги. Для полегшення стоку води дерев'яні жолоби, що виконують роль відкритих жолобів («slemmen») [12, №: 169, 1228], дорога мала ухили в боки (як сьогодні на реконструйованій середньовічній вулиці у Старому Місті). Дощова вода була злита з ринв у водостічні жолоби («gruppen») [12, № 1228]. Спочатку їх робили лише з дерева, але згодом їх замінили на метал або камінь (граніт). Бувало й таке, що жолоб розміщували вздовж протипожежної стіни. На жаль, у Торуні до наших днів не збереглося жодного зразка таких жолобів.

Крім системи відведення брудної води, у середньовічному Торуні існували і водопровідні споруди, які постачали питну воду. Її доставляли

⁵ Роза – розочка (фр. *rosette* = розочка, бантик; латин. *rosa* = роза). У готичній архітектурі – кругле вікно з вітражним та ажурним орнаментом, розташоване над головним порталом церкви. Розетка – це також декоративні рослинні та квіткові композиції на плафоні або стелі, розписані або виконані у ліпнині (на декоративному матеріалі у вигляді благородної штукатурки).

⁶ Польська назва узора: *laskowanie*.

Рис. 3. Викладка із декоративного
кирпича – вул. Жегларська 5/6

Рис. 4. Вікна на бічній стіні
будинку на вул. Хелмінській, 26

до міста дерев'яними трубами з передмістя, яке сьогодні має назву Беляни. Воду можна було черпати з колодязів, які зазвичай розташовані на вигинах вулиць [2, с. 123]. Ймовірно, багатші жителі Торуні підвели водогін прямо до центру прибуткового будинку, як це було в інших великих містах того періоду (наприклад, у Гданську) [21, с. 155].

Біля будинку на вул. Коперника, 15 відразу впадає у вічі високий цокольний поверх із вхідним порталом та великими вікнами. Висота дверей та вікон відповідала висоті зали. За модою, що панувала в той час, похилий дах закривався східчастим фронтоном, прикрашеним глухими вікнами. Окремі частини поверхів зазвичай відокремлювалися карнизами. Задній фасад будинку був оброблений скромніше. Бічна стіна багатоквартирного будинку, у разі кутової, мала функціональне рішення, як у будинку на вул. Хелмінській, 26 (рис. 4). Для освітлення сходів було використано косе вікно. Вікна на фасадному боці також були влаштовані таким чином, щоб до передпокою потрапляло якомога більше світла. Фасад прибуткового будинку був несуперечливим відображенням його внутрішнього.

Парадний ганок був характерною рисою прибуткових будинків Торуні. Це були своєрідні

тераси шириною 3–4 м та висотою 2 м. На терасу вели широкі сходи. Рівень ганку був на рівні першого поверху. Прикладом може бути ганок на

Рис. 5. Ганок багатоквартирного
будинку на вул. Жегларська 7

вул. Жегларській, 7 (рис. 5). У прибуткових будинках цього типу вхід до підвалу зазвичай розташовувався по обидва боки від вхідних сходів. З іншого боку, у багатоквартирних будинках, які не мали ганку, вхід до підвалу реалізовувався прямо з вестибюлю. У ясні дні на ганках майстри встановлювали лави, де представляли свій товар. На ганку також були лавки, де вся родина обідала чи розмовляла із сусідами [11, с. 94].

Третій простір – кімнати в багатоквартирному будинку в Торуні, їх розташування та функціональність

Торунські міщанські будинки мали характерне внутрішнє планування. Центральне приміщення було великою залом, що займала всю ширину фасаду будівлі. Вона виконувала універсальну функцію та служила робочим місцем (був обмінний пункт, майстерня, магазин), іноді кухнею та навіть місцем відпочинку. Тут після роботи уся сім'я проводила вільний час.

В одному з кутів зали розміщувались дерев'яні сходи («*tremen*»), що ведуть на верхні поверхи, як це видно в багатоквартирних будинках на вул. Францисканській, 12, Коперника, 15 та 17. На підставі цих трьох багатоквартирних будинків можна зробити висновок, що сходи, мабуть, займали лівий кут. За сходами чи поряд з ними був вихід у двір і, якщо в будинку не було ганку, а разом з ним і входу до підвалу, то був і спуск до останнього, як на вул. Францисканській, 12.

Другий кут у залі, зазвичай правий, займало велике вогнище, прикрите зверху великим камінним карнизом, що підтримувався дубовим стовпом. Дим з печі потрапляв у димар, який був проведений на дах. Димар звужувався догори. Крім своєї основної функції, він відігравав ще одну, не менш важливу роль – роздавав тепло по всіх поверхах, тому що стіна в правому кутку завжди була теплою. Приклади таких вогнищ збереглися на вул. Францисканській, 12 та вул. Коперника, 15.

У вестибюлі майстри влаштовували майстерні, у яких виготовляли вироби для продажу. Ремісник у відчинені двері (широкі, дерев'яні) встановлював прилавок, на якому розставляв свій товар. У середині зали стояв великий стіл із ла-

вами, а біля стін ще кілька лавок-скриньок. За залом розташовувалась вітальня, яка найчастіше використовувалась як спальна кімната. Якщо господар був заможним і мав спальні на першому поверсі, то в приміщенні за залом (зазвичай з квадратною основою) влаштовувалися підручні склади, у яких розміщувався ремісничий інвентар або продовольчий склад, так звана підручна пічка.

Іноді в передпокої влаштовували «підвісні кімнатки». Насправді це було невелике приміщення, підтримуване величезними колонами (схожими на антресолі). Іноді вони були призначені для спальні або кабінету купця, або місця, де господиня будинку любила проводити час за рукоділлям.

Сходи (зазвичай дерев'яні) вели на другий поверх. Вони розташовувалися біля парадних вхідних дверей у зал, що дозволяло вільно пересуватися прибутковим будинком. Приміщення верхніх поверхів розташовувалися зазвичай на різних рівнях. Найпредставнішою кімнатою в будинку була висока кімната на першому поверсі в задній бухті [6, стат. 52]. Вона слугувала вітальнею, де приймали гостей. На верхньому мезоніні була невелика кімната, що використовувалась як спальня для господарів або гостей. У скромніших прибуткових будинках для житлових приміщень використовували лише перший поверх, а решту використовували для складів, висота яких не могла перевищувати 6 футів [6, стат. 51]. На верхніх поверхах розташовувалися склади (зокрема, й у прибуткових будинках найбільш заможних купців). Тут зберігалися товари для торгівлі, причому у великій кількості [20, с. 35].

Приміщення, де жителі знаходилися майже весь день, де працювали, готували, їли, відпочивали, забруднювались. Щоб стіни залишалися чистими, їх зазвичай білили. У будинках заможніших городян їх часто покривали розписом. Такі приклади можна побачити в прибутковому будинку на вул. Щитній, 15 чи Жегларській, 5. На фресках⁷ зазвичай зображувалися сцени релігійного змісту, хоча були й суто світські теми [7, с. 275–276]. Іноді поліхромія також використовувалася у патриціанських багатоквартирних будинках⁸. Всю кімнату завершувала

⁷ Фреска – техніка розпису стін фарбами (стійкими до лужного впливу вапна) по сирій шукатурці.

⁸ Поліхром – різнокольоровий розписний орнамент стін, стель, склепінь, що використовується для внутрішнього та зовнішнього оздоблення.

дерев'яна стеля з декоративними розписними балками⁹.

У середні віки поруч із багатьма будинками часто зводили господарські будівлі. Їх заселяли муніципальні службовці чи бідняки. Найчастіше вони були дерев'яними, хоча зустрічалися і цегляні. Такий цегляний флігель XIV ст. зберігся на вул. Жегларській, 26. Планування кімнат у флігелі було аналогічним до прибуткового будинку – на першому поверсі знаходилася кухня. Так як більше ніяких господарських будівель, крім цієї, до наших часів не збереглося, говорити про планування та функціональність інших приміщень складно. На більших ділянках, крім дохідного будинку і господарської будівлі, могли бути й окремо розташовані споруди або кімнатки різних розмірів, призначені для товарних складів [20, с. 20; 21, с. 154]. Ці будівлі, іноді збудовані з цегли, часто використовувалися як склади для комерційних товарів або підсобні приміщення. У дальній частині ділянок, хоча й рідко, були сади («garden»).

Еволюція планування багатоквартирного будинку

Спочатку в житловому будівництві існував тип прибуткового будинку без постійного, цегляного поділу на траси, з перекриттям в один рівень на всю протяжність поверху. Споруда, у якій було виявлено початкове однопросторове планування (датована кінцем XIII ст.), є прибутковим будинком на Староміській площі, 17, неодноразово перебудовувалося. Всю глибину прибуткового будинку займала одна кімната – зал. Вогнище в таких будівлях, на відміну від пізніших прибуткових будинків, розташовувалося у самому центрі зали. Навколо нього всі члени сім'ї займали свої місця. Поруч були розставлені предмети побуту. Уздовж зали згодом було поставлено дерев'яні перегородки, які багато разів переміщувалися. Відсутність цегляної перегородки між підвалом та першим поверхом, дозволяла з великою зручністю формувати окремі житлові або складські приміщення. Таким чином, кімнати були розділені на спальні для сім'ї власника, а також склади (вони також розташовувалися на першому поверсі). Перегородки з усіх боків доходили до вогнища, завдяки чому всі приміщення опалювалися однаково. Пізніше, на рубежі

XIV–XV ст., кожна з житлових кімнат була обладнана каміном, зокрема одне вогнище на другому поверсі. Так було й тоді, коли перший поверх мав складський характер [18, с. 2].

Наприкінці XIII ст. і, звичайно, на початку XIV ст. в Торуні, поряд з поширеним типом одноквартирного прибуткового будинку, став з'являтися паралельний тип двопрілітного прибуткового будинку. Унаслідок поділу кімнати на спальню або склад перегородкою виділився інший маршрут. З того часу він був відокремлений від зали цегляним муром. Вогнище, навпаки, змінило своє центральне положення в залі в результаті переміщення стіни. Поступово двопрілітний будинок став витісняти одноквартирний будинок, який донедавна був функціональним типом. Багато об'єктів, що спочатку зводилися як однопрогонові, швидко переобладнали на двопрілітні. Цей тип садиби домінував у Торуні найбільше.

Внаслідок виділення приміщення у задньому прольоті, відбулася низка змін у просторовій організації першого поверху. Попереду була висока зала зі сходами, що вели на верхні поверхи. Вона розташовувалася вздовж однієї з бічних стін. На протилежному боці, у глибині зали (у кутку), стояла кухонна плита. У задній частині першого поверху виділено приміщення. Поряд із ним, з боку сходів у холі, є коридор, що веде прямо у двір (Ринок Старого Міста, 35). У багатоквартирних будинках меншої площі такого коридору немає (вул. Хелмінська, 24, вул. Францисканська, 12) [22, с. 63–65; 9, с. 32–33]. Передня доріжка в багатоквартирних будинках такого типу була набагато глибшою, ніж задня. У задній його частині на всіх поверхах розташовувалися сходи нерівномірного планування, що створювалися залежно від потреб користувача (вул. Коперника, 17).

У задню кімнату першого поверху, розташовану значно нижче за передню, можна було потрапити прямо зі сходів або з галереї. Іноді вона була з'єднаною з флігелем, а іноді драбиною або зовнішнім ганком, доступним з двору [18, с. 4]. Одна із кімнат першого поверху (а іноді й обидві) призначалася для проживання.

У жодному багатоквартирному будинку в Торуні немає житлових приміщень на другому поверсі. У всіх відомих готичних багатоквартирних будинках у Торуні весь другий поверх

⁹ Таку стелю можна побачити в багатоквартирному будинку на вулиці Францисканській, 12.

використовувався під склади (вул. Коперника, 15 та 17, вул. Жегларська, 10, вул. Пекари, 41).

У XV ст. почав виникати третій тип міщанських прибуткових будинків. Зала поступово ставала все вищою і в XV ст. досягла 5,5 м (у попередньому типі 3,7–4 м) [18, с. 17]. Висота приміщення за холлом не змінилася. Водночас змін зазнали просторі ніші в бічних стінках. Спочатку з'явилися одиночні, згодом дві та три (вул. Жегларська, 10, Ринок Старомейський, 31), і, нарешті, перетворилися на серію аркад, що підтримуються консолями (Ринок Старомейський 29, вул. Хелмінська, 24).

Оскільки висота коридору була збільшена, з'явилася можливість ввести додаткову кімнату у верхній частині коридору. Вже в XV ст. вестибюль почали обносити галереями, так званими «висячими кімнатами» [8, с. 81–82]. Іноді їх відводили під келії, невеликі комори чи купецькі контори (вул. Коперника, 15). До цих галерей вели сходи, з'єднані з іншими проходами, які вели на верхні поверхи.

Єдиним випадком серед типів доходних будинків є будинок на вул. Щитній, 2/4, званий житловою вежею. У кімнаті на першому поверсі було склепіння. Частково він базувався на прибуткових будинках кінця XIII – початку XIV ст. Особливо це стосується розташування кухонної плити в центральній точці величезної зали. За нею є менша кімната. Усередині стіни між холлом та цією кімнатою знаходяться сходи.

У всіх перерахованих вище типах прибуткових будинків, як правило, в задній частині були господарські споруди. Найчастіше вони мали одну стіну, спільну з прибутковим будинком. За флігелем були туалети (вбиральні).

Висновок

У середні віки Торунь був одним із великих міст – у XIV ст., у ньому проживало близько 12 тисяч мешканців. Ця стаття не вичерпує тему міського та приватного простору в середньовічному місті. У рамках багаторічних консерваційних робіт у Торуні фундаменти середньовічних багатоквартирних будинків охороняються та виявляються майже щодня. У підземних поверхах після зняття декількох шарів штукатурки оголюються готичні стіни, що збереглися, з красивими розписними прикрасами. На основі тих, що збереглися дотепер, можна зробити висновок, що споруди в Торуні не були одноманітними. Торунь характеризувався різноманітністю кольорів та

форм. Містяни в будівництві багатоквартирних будинків та їх оздобленні намагалися дотримуватися рівня інших європейських міст. Час м'яко обійшовся з прибутковими будинками Торуні, і завдяки цьому Старе Місто разом із середньовічним плануванням вулиць та їх забудовами збереглося до наших днів. Середньовічний комплекс Старого та Нового міста Торуні 1997 р. внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Arszynski M. O problemach kolorystyki fasad. *Zeszyty Naukowe UMK. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*. 1966. Т. 2. С. 151–167.
2. Bender G. Archiwalische Beiträge zur Familiengeschichte des Nicolaus Copernicus. *Mitteilungen des Coppenicus-Fereins H. 3*. 1881. С. 61–129.
3. Błażejewska A. Kościół św. Jakuba w Toruniu w kontekście dyskusji nad znaczeniem patronatu krzyżackiego dla jego budowy i architektonicznej formy. *Studia i materiały z dziedzictwa kulturowego Torunia i regionu*. 2013. Т. 1: Stare i nowe dziedzictwo Torunia. С. 27–36.
4. Czacharowski A. Kupiectwo toruńskie w latach młodości Mikołaja Kopernika. *Rocznik Toruński*. 1972. Т. 7. С. 21–38.
5. Dembińska M. Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej. *Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN*, 1963. 239 с.
6. Bender G. Die ältesten Wilküren der Neustadt Thorn (с. von Jahre 1300) (Nebst einigen Urkunden und einen Zinsregister). *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtesvereins*. Danzig, 1882. H. 7. С. 95–126.
7. Frycz J. Nowoodkryte malowidło w domu przy ul. Szczytnej 15 w Toruniu. *Biuletyn Historii Sztuki*. 1955. P. 17. №2. С. 275–276.
8. Gąsiorowski E. Toruńska kamienica mieszczańska. *Zeszyty Naukowe UMK. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo*. 1966. Т. 1. С. 69–110.
9. Górski K. Soziale Aspekte der Wohnungsgeschichtlichen Forschung im Ostseeraum. *Häuser und Höfe im Ostseegebiet und im Norden vor 1500, Acta Visbyensia V, Visby – symposiet för historiska vetenskaper 1974*. Visby, Schweden, 1976. С. 29–34.
10. Jasiński T. Pierwsze lokacje miast nad Wisłą. 750 lat Torunia i Chełmna. Toruń: Toruńskie Towarzystwo Kultury, 1980. 67 с.
11. Koerner T., Thorn, seine ehemalige Bedeutsamkeit Und Seine alten Baudenkmäler. Thorn: Druck und Verlag von Ernst Lambeck, 1879. 122 с.
12. Księga Ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450) / hrsg. Karola Ciesielska, Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. Fontes 63. 387 с.

13. Kujot S. Toruń. Toruń: Nakładem Towarzystwa Naukowego, 1884. 113 c.
14. Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363-1428 / hrsg. Kazimierz Kaczmarczyk. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 1936. Fontes 29. 516 c.
15. Maresz T. Społeczność średniowiecznego Torunia i jej warunki mieszkalne. *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo* / eds. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska. Wrocław, 2014. T. 3: Społeczeństwo 2011. C. 9–27.
16. Manikowska H., Pomierny-Wąsińska A. Główne nurty badań nad przestrzenią miasta średniowiecznego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2015. P. 63. №2. C. 189–199.
17. Mikulski K. Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1999. 464 c.
18. Nawrocki Z. Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyck. Toruń: wydawnictwo Firma Fotograficzno-wydawnicza Photo Studio, 2016. 151 c.
19. Rymaszewski B. Dzielnica staromiejska Torunia – środowisko rodzinne Mikołaja Kopernika. *Rocznik Muzeum Torunia*. 1968. T. 3. C. 104–124.
20. Rymaszewski B. Toruń w czasach Kopernika. Urbanistyka, architektura, sztuka. Toruń: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1993. № 3. 87 c.
21. Samsonowicz H. Warunki życia w miastach Prus Królewskich. *Zapiski Historyczne*. 1966. T. 31. №3. C. 145–168.
22. Schmid B. Ein Thorner Bürgerhaus (Altstädtischer Markt 22). *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn*. Thorn, 1909. H. 17. C. 63–71.
23. Słoń M. Tu było Nowe Miasto — ślady dawnej odrębności. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2015. P. 63 №2. C. 219–224.
24. Thorner Denkwürdigkeiten 1345–1547 / hrsg. Albert Voigt. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins*. Thorn: Kommissionsverlag von E. Lambeck, 1904. H. 13. 253 c.
25. Zielińska-Melkowska J. Pierwotny i odnowiony przywilej chełmiński (1233 i 1251 r.). Toruń: Toruńskie Towarzystwo Kultury, 1980. 113 c.

Мареш Тереза, доктор габілітований, професор, Університет Казимира Великого, Бидгощ, Польща.

Maresz Teresa, Doctor of Historical Sciences (Dr. habil), Professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Bydgoszcz, Poland.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1751-3948>

E-mail: teresamarezs@ukw.edu.pl

Одержано 10. 10. 2022